

**HEGEMONI BARISAN NASIONAL (BN) DI PARLIMEN SILAM:  
ANALISIS KE ATAS KEPUTUSAN PRU-11 HINGGA PRU-14  
*BARISAN NASIONAL (BN) HEGEMONY IN P.188 SILAM:  
ANALYSIS FROM GE-11 TO GE-14***

NORDIN SAKKE<sup>1</sup>, RAMLI DOLLAH<sup>2</sup>,  
WAN SHAWALUDDIN WAN HASSAN<sup>3</sup>, FADILAH SARBI<sup>4</sup>, ADI JAFAR<sup>5</sup>

Fakulti Kemanusiaan, Seni dan Warisan, Universiti Malaysia Sabah,  
Jalan UMS, 88400 Kota Kinabalu, Sabah.

*dinums@ums.edu.my; ramlind@ums.edu.my; lawahs@ums.edu.my;  
fadilahsarbi@gmail.com; ajums86@yahoo.com*

**ABSTRAK** Hegemoni BN di Silam termasuk Sabah bermula apabila UMNO berjaya melebarkan sayapnya ke Sabah pada tahun 1994. Klimaks kepada hegemoni ini ialah apabila Sabah menerima jolokan simpanan tetap kerana kemampuannya menyelamatkan BN daripada rebah angkara tsunami politik yang dikesan bermula pada 2004. Namun, isu-isu berkaitan peningkatan kos sara hidup, kadar pengangguran dalam kalangan anak muda, masalah kleptokrasi dalam kalangan ahli politik dan ledakan media sosial telah merubah landskap politik luar jangka menyebabkan hegemoni BN tersungkur pada PRU-14. Oleh itu, makalah ini melihat kejayaan BN mengekalkan hegemoni di Parlimen Silam dan bagaimana hegemoni ini berjaya ditamatkan oleh parti non-BN, terutamanya Warisan. Untuk merungkaikan masalah ini, keputusan pilihan raya bermula daripada PRU-11 dan siaran-siaran akhbar dianalisis. Di samping itu, kajilidikan lapangan dilakukan bagi mengesah dan mengukuhkan dapatan. Hasil analisis menunjukkan bahawa faktor pengekalan hegemoni BN sebelum PRU-14 banyak dipengaruhi oleh faktor nasional dan kekuatan jentera BN yang kukuh di samping ejen-ejen kerajaan berjaya digunakan untuk memberi gambaran yang baik terhadap BN. Namun, PRU-14 BN dikuburkan di P.188 Silam termasuk ketiga-tiga DUN di dalamnya iaitu N.49 Tungku, N.50 Lahad Datu dan N.51 Kunak. Puncanya ialah isu-isu yang dihadapi oleh kerajaan berjaya dipersepsi secara buruk oleh kebanyakan media sosial yang dilihat anti-BN menyebabkan berlakunya perubahan sikap rakyat terutamanya pengundi muda di saluran 3, 4 dan 5.

**Kata kunci:** Pilihan raya, BN, PRU-14, hegemoni, Silam.

**ABSTRACT** *The BN Hegemony of Silam, including Sabah started when UMNO succeeded to spread its wings to Sabah in 1994. The climax of Sabah hegemony happened when it was able to save BN from drowning during the political tsunami that was detected since 2004. However, issues related to the increasing cost of living, unemployment among young people, the problem of kleptocracy among politicians and the explosion of social media have changed the political landscape and witnessed the collapse of BN hegemony in GE-14. Thus, this paper reviews the success of BN in maintaining its hegemony in Silam and how this hegemony was put to an end by non-BN parties especially Warisan. To explore this case, election results and press releases beginning GE-11 were analyzed. In addition, field surveys were conducted to confirm and strengthen the findings. The results of the analysis show that the factors maintaining BN's hegemony prior to GE-14 were heavily influenced by the national factor and the strength of BN's machinery, as well as government agents who were successful in promoting a good impression of BN. However, during GE-14 BN failed to secure victory at P.188 Silam including the three state constituencies in N.49 Tungku, N.50 Lahad Datu and N.51 Kunak. The reason of this failure is due to anti-BN social media that managed to give negative perceptions of the issues faced by the government, resulting in a change of attitude in people, especially young voters in channels 3, 4 and 5.*

**Keywords:** *Election, BN, GE-14, hegemony, Silam.*

## **PENGENALAN**

Pemilihan kepemimpinan melalui proses pilihan raya adalah asas penting dalam berkerajaan sendiri bagi negara merdeka. Pilihan raya merupakan elemen penting dalam pengamalan sistem demokrasi. Dalam sistem demokrasi di Malaysia, terdapat dua peringkat pemilihan kepemimpinan, iaitu peringkat persekutuan dan negeri. Pada PRU-14, sebanyak 222 kawasan parlimen telah diwujudkan di peringkat parlimen, manakala negeri-negeri pula berbeza-beza bilangan kawasan dewan undangan negeri (DUN) dengan bilangan keseluruhan sebanyak 505 DUN. Perlis merupakan negeri yang paling kecil bilangan DUN, iaitu sebanyak 15 DUN, manakala Sabah merupakan negeri tertinggi iaitu 60 DUN. PRU-14 telah diadakan pada 9 Mei 2018 oleh Suruhanjaya Pilihan Raya Malaysia (SPR) setelah parlimen dibubarkan

pada 7 April 2018 dengan menyaksikan keseluruhan DUN dan parlimen melaksanakan pemilihan wakil rakyat secara serentak kecuali DUN Sarawak.

Barisan Nasional (juga dikenali sebagai BN) merupakan parti campuran hasil permuafakatan parti berbilang kaum seperti Pertubuhan Kebangsaan Melayu Bersatu (UMNO) yang mewakili Melayu, Malaysian Chinese Association (MCA) yang mewakili kaum Cina dan Malaysian Indian Congress (MIC) yang mewakili kaum India dan beberapa gabungan dari parti serantau di Sabah dan Sarawak. Dalam konteks Sabah, dominasi BN semakin kukuh sejak 1994 apabila UMNO berjaya melebarkan sayapnya ke Sabah sehinggakan Sabah menerima jolokan simpanan tetap BN kerana kemampuan Sabah menyelamatkan BN daripada rebah angkara tsunami politik yang dikesan bermula 2004. Hal ini ditunjukkan apabila Sabah banyak menyumbangkan kerusi kepada BN di parlimen pada PRU-13 bagi mengekalkan hegemoni kuasa di peringkat persekutuan. Lantaran itu, BN merasa yakin dapat mengekalkan kuasa pada PRU-14 berpandukan beberapa kajian yang dilakukan oleh Majlis Profesor Negara (MPN) yang menunjukkan BN sukar tumbang di Sabah. Keadaan ini ditambah lagi dengan keyakinan BN Sabah yang mengakui anak-anak muda kembali menyokong BN (*Utusan Borneo*, 2017: 24 Ogos) dan parti-parti pembangkang ketika itu sedang berpecah (FMT, 2018). Namun isu-isu peningkatan kos sara hidup, kadar pengangguran dalam kalangan anak muda, masalah kleptokrasi dalam kalangan ahli politik dan ledakan media sosial telah merubah landskap politik luar jangka. Isu-isu yang dihadapi ini berjaya dipersepsi secara buruk oleh kebanyakan media sosial yang dilihat anti-BN menyebabkan berlakunya perubahan sikap rakyat yang mengubah keputusan pengundian di Sabah.

Perubahan sikap masyarakat pelbagai kaum dan sentimen tinggi dalam kalangan anak muda untuk melakukan perubahan politik di Sabah telah mengubah pola politik yang berlaku pada PRU-13. Natiujahnya, ramai calon versi Pakatan Harapan (PH) di Sabah yang dipimpin oleh parti Warisan telah berjaya membolosi takhta kuasa di peringkat DUN dan Parlimen pada PRU-14 kali ini. Dengan slogan ‘Sabah Ubah’, BN mengalami kekalahan memeritkan dengan jumlah kerusi parlimen yang dimenangi sekadar 9 berbanding 21 kerusi pada PRU-13. Bagi kerusi DUN pula, BN hanya memenangi 12 daripada 60 DUN yang dipertandingkan. Berlakunya peralihan

undi sebanyak 67 peratus kepada rakan-rakan PH berbanding 32 peratus kekal mengundi BN. Tsunami besar yang berlaku sebagai wabak penyakit menarik untuk dikaji. Oleh itu, makalah ini cuba mengupas hegemoni BN melalui analisis keputusan pilihan raya di setiap DUN dan Parlimen Silam bermula PRU-11 pada 2004 hingga tersungkur pada PRU-14. Untuk melengkapkan kajian, dokumen-dokumen SPR disoroti dan survei lapangan dan bersemuka dengan pengundi hingga kepada calon bertanding semasa pilihan raya turut dilakukan. Teknik analisis deskriptif untuk menjelaskan status hegemoni di samping menggunakan Sistem Maklumat Geografi (GIS) bagi memetakan pola dan trend sokongan rakyat di kawasan parlimen P.188 Silam dan DUN N.49 Tungku, N.50 Lahad Datu dan N.51 Kunak.

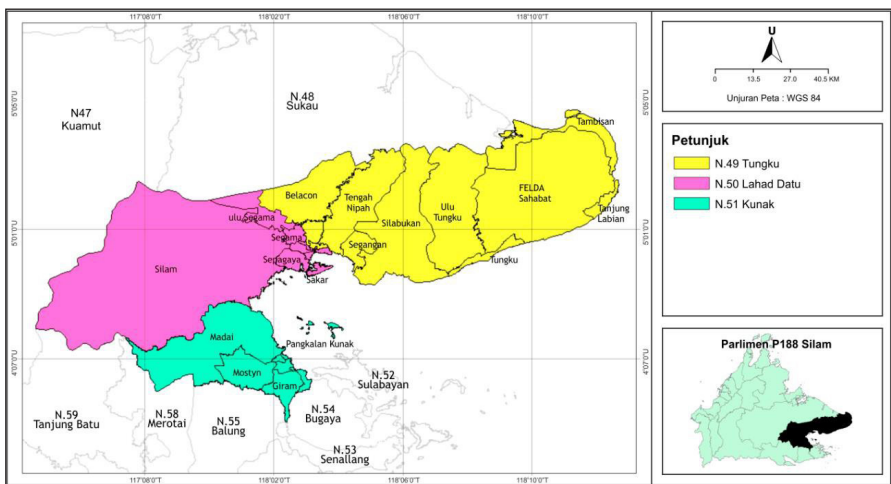
### **Sifat Geografi dan Demografi Pengundi**

Dalam membincangkan mengenai Parlimen Silam, terdapat beberapa ciri penting yang dapat dilihat tentang parlimen ini. Secara amnya, ia boleh dibahagikan kepada dua bahagian utama iaitu latar belakang geografi dan latar belakang pengundi.

### **Latar Geografi**

Parlimen Silam merupakan kawasan yang terletak di pantai timur Sabah. Parlimen ini adalah gabungan daripada dua daerah pihak berkuasa tempatan, iaitu Daerah Lahad Datu dan Daerah Kunak serta satu Daerah Kecil Tungku (Rajah 1). Dari segi geografi, kawasan terletak pada garis bujur antara 117° 07'T hingga 118° 14'T dan garis lintang antara 4° 3'U hingga 5° 9'U. Daerah Kinabatangan terletak di utara, Daerah Tongod di barat dan Daerah Semporna dan Tawau di bahagian selatan. Terdapat tiga bandar atau pekan utama di kawasan ini, iaitu bandar Lahad Datu, Pekan Kunak dan Tungku. Jarak kawasan ini daripada Kota Kinabalu adalah sekitar 400 kilometer. Keluasan parlimen ini dianggarkan sekitar 8,578 kilometer persegi (km<sup>2</sup>) di mana kawasan DUN Tungku meliputi 49.1 peratus daripada keseluruhan kawasan diikuti oleh DUN Lahad Datu sekitar 37.9 peratus dan selebihnya 13.0 peratus adalah DUN Kunak. Lembaga Kemajuan Tanah Persekutuan (FELDA) Sahabat yang terbesar di Malaysia, terletak di kawasan ini.

Bentuk muka bumi daerah Lahad Datu khususnya kawasan di sebelah barat adalah bergunung-ganang dan dikenali sebagai tanah tinggi Segama yang diiri oleh jaringan sungai Segama. Di bahagian timur tanah tinggi Segama, terdapat kawasan tanah rendah yang dikenali sebagai Lembah Danum. Bahagian timur Lahad Datu dibentuk oleh selatan Semenanjung Dent dengan kawasan berbukit-bukau yang dibentuk oleh Banjaran Bagahak yang mencecah ketinggian sehingga 760 meter. Di bahagian selatan khususnya di kawasan Kunak pula, terdapat jajaran bukit yang membentuk Taman Bukit Tawau. Ia meliputi puncak Gunung Magdalena setinggi 1,310 meter, Gunung Lucia setinggi 1,201 meter dan Gunung Maria setinggi 1,020 meter. Kebanyakan tanah rendah mengunjur ke Teluk Darvel di bahagian timur yang tumpuan penduduk menetap.



**Rajah 1** Kedudukan Parlimen Silam dan DUN  
*Sumber* Ubah suai daripada SPR (2016a,b,c)

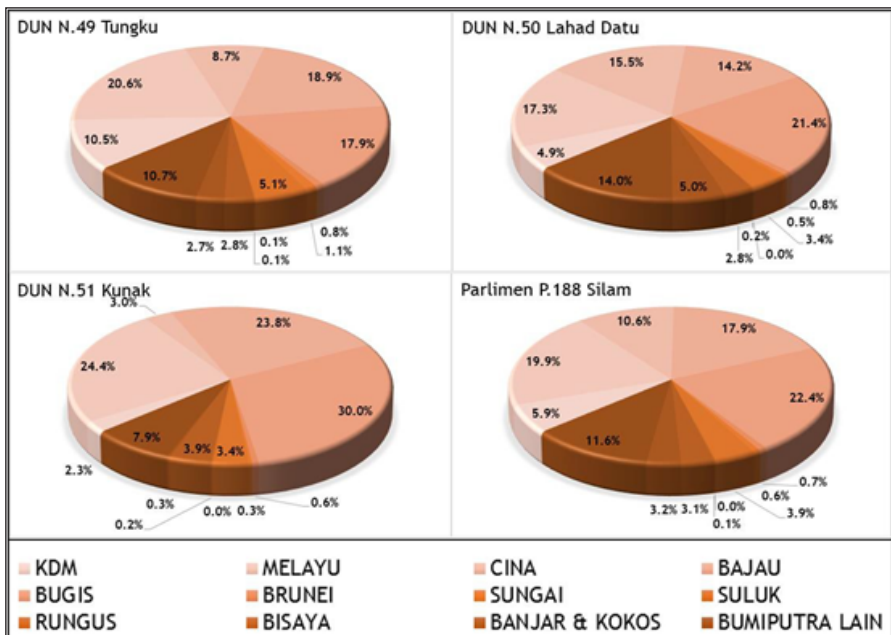
## Latar Penduduk dan Pengundi

Parlimen Silam juga terkenal dengan kepelbagaian suku kaum seperti suku kaum Bugis, Bajau, Idahan, Dusun, Suluk, Cina, Kokos, Iranun, Kadazan, Timor, Tidong, Jawa, Sungai dan Kagayan (Pejabat Daerah Lahad Datu, 2013) termasuk Cina dan India. Berdasarkan kepada bancian penduduk 2010, jumlah penduduk di Parlimen Silam sekitar 260,924 orang di mana 51.3 peratus adalah lelaki dan selebihnya adalah perempuan (Perangkaan

Malaysia, 2015). Jika kadar pertumbuhan penduduk tahunan di Lahad Datu sekitar 2.2 peratus dan 1.8 peratus di Kunak digunakan, maka dianggarkan jumlah penduduk Silam pada tahun 2017 sekitar 295,714 orang di mana daerah Lahad Datu termasuk Tungku sekitar 228,577 orang dan daerah Kunak sekitar 67,136 orang. Berdasarkan maklumat dalam daftar pemilih SPR pada tahun 2018 (SPR, 2018a), sekitar 20.6 peratus sahaja penduduk yang mengambil bahagian dalam pilihan raya jika dibandingkan dengan jumlah keseluruhan penduduk yang direkodkan. Peratus yang mengambil bahagian dalam pilihan raya ini adalah rendah. Didapati sekitar 40.0 peratus penduduk Parlimen Silam merupakan bukan warganegara dan kelompok bawah umur yang belum layak mengundi sekitar 46.1 peratus.

P.188 Silam merupakan parlimen kedua terbesar selepas P.187 Kinabatangan. Terdapat 3 DUN yang membentuk Parlimen Silam pada PRU-14, iaitu N.49 Tungku, N.50 Lahad Datu dan N.51 Kunak. DUN Tungku dibentuk oleh 11 daerah mengundi (DM) dengan 36 saluran mengundi (SM), DUN Lahad Datu sebanyak 12 buah DM dengan 53 SM dan DUN Kunak sebanyak 8 buah DM dengan 30 SM. Seramai 61,014 orang jumlah pemilih telah berdaftar di Parlimen Silam di mana pengundi biasa meliputi 96.15 peratus, pengundi awal sekitar 2.31 peratus dan selebihnya pengundi Pos. DUN Lahad Datu mencatatkan jumlah pemilih teramai iaitu sekitar 28,703 orang (47.0 peratus), diikuti oleh DUN Tungku, iaitu 17,795 orang (29.2 peratus) dan DUN Kunak 14,516 orang (23.8 peratus). Dari segi gender, 51.95 peratus merupakan pengundi lelaki, manakala 48.05 peratus adalah pengundi wanita. Kategori Bumiputera Islam (BI) merupakan pengundi yang paling dominan, iaitu DUN Kunak sekitar 91.5 peratus, Tungku sekitar 77.8 peratus dan Lahad Datu 75.2 peratus dengan peratus keseluruhan di peringkat parlimen sekitar 79.8 peratus. Dari segi kelompok umur, belia yang berumur antara 21–40 tahun meliputi 48.0 peratus, 36.9 peratus merupakan pemilih dalam kategori dewasa (41–59 tahun) dan 15.1 peratus merupakan kategori orang tua (SPR, 2018a; UMNO, 2018). Perincian maklumat pemilih mengikut DM seperti ditunjukkan dalam Jadual 1.

Dari segi etnik, Bugis, Bajau-Suluk, Melayu dan Cina merupakan pengundi teramai berbanding suku-suku lain seperti Kadazan-Dusun-Murut (KDM), Brunei, Sungai, Banjar dan sebagainya. Di peringkat parlimen, etnik Bugis meliputi 22.4 peratus, Bajau-Suluk sekitar 21.7 peratus, Melayu 19.9 peratus dan Cina 10.6 peratus. Di peringkat DUN, Bugis kekal sebagai pengundi majoriti di Kunak (30.0 peratus) dan Lahad Datu (21.4 peratus), manakala di Tungku, etnik Bajau-Suluk merupakan pengundi teramai iaitu sekitar 24.0 peratus (Rajah 2).



**Rajah 2** Peratusan pengundi mengikut suku bagi DUN di Parlimen Silam  
 Sumber Ubah suai daripada SPR (2018a) dan UMNO (2018)

Jadual 1 Profil pengundi mengikut jantina, umur dan agama di Parlimen Silam, 2018

KOD	PDM	JANTINA						UMUR						AGAMA						
		LELAKI		WANITA		BELIA		DEWASA		TUA		BI		BBI		CINA		LAIN		
		JUMLAH	%	JUMLAH	%	JUMLAH	%	JUMLAH	%	JUMLAH	%	JUMLAH	%	JUMLAH	%	JUMLAH	%	JUMLAH	%	
DUIN N.49 TUNGGU		843	4.5	428	5.0	182	2.1	505	7.5	156	6.3	342	2.5	488	20.5	10	0.7	3	2.7	
18849001	Bobacon	1339	67.4	7.3	669	7.7	531	6.2	546	8.2	262	10.6	504	3.6	112	4.7	704	48.7	19	16.8
18849003	Dam Road	832	4.6	410	4.8	277	3.2	367	5.5	188	7.6	362	2.6	70	2.9	391	27.1	9	8.0	
18849004	North Road	1741	84.3	9.2	898	10.5	1030	11.9	474	7.1	237	9.6	1478	10.7	53	2.2	205	14.2	5	4.4
18849005	Tengah Hijah	1004	49.8	5.4	506	5.9	425	4.9	412	6.2	167	6.7	897	6.5	30	1.3	74	5.1	3	2.7
18849006	Sgangan	1993	100.6	10.9	987	11.5	978	11.3	744	11.1	271	10.9	1506	10.9	457	19.2	15	1.0	15	13.3
18849007	Silabukan	1018	49.2	5.3	526	6.1	364	4.2	461	6.9	193	7.8	369	2.7	637	26.7	4	0.3	8	7.1
18849008	Ulu Tungku	1538	16.7	1485	17.3	1336	15.5	1225	18.7	2769	20.0	216	9.1	20	1.0	14	1.0	18	15.9	
18849009	Felda Sahabat	4420	24.3	26.5	1967	22.9	2805	32.5	1349	20.2	456	10.3	4086	29.5	286	12.0	14	1.0	24	21.2
1884910	Tambisan	727	41.6	4.5	311	3.6	239	2.8	312	4.7	176	7.1	686	5.0	25	1.0	8	0.6	8	7.1
1884911	Tanjung Labian	865	5.0	409	4.8	459	5.3	298	4.5	108	4.4	853	6.2	11	0.5	0	0.0	1	0.9	
<b>JUMLAH</b>		<b>17795</b>	<b>92.03</b>	<b>51.7</b>	<b>8592</b>	<b>48.3</b>	<b>8626</b>	<b>48.5</b>	<b>6693</b>	<b>37.6</b>	<b>2476</b>	<b>13.9</b>	<b>13852</b>	<b>77.8</b>	<b>2385</b>	<b>13.4</b>	<b>1445</b>	<b>8.1</b>	<b>113</b>	<b>0.6</b>
DUIN N.50 LAHAD DATU																				
KOD	PDM	JANTINA		WANITA		BELIA		DEWASA		TUA		BI		BBI		CINA		LAIN		
		JUMLAH	%	JUMLAH	%	JUMLAH	%	JUMLAH	%	JUMLAH	%	JUMLAH	%	JUMLAH	%	JUMLAH	%	JUMLAH	%	
		1098	4.0	499	3.7	593	4.3	330	3.1	175	3.9	539	2.5	527	22.2	17	0.4	15	5.1	
1885001	Lili Segamta	4370	15.8	1970	14.5	2715	19.9	1314	12.4	341	7.6	3844	17.8	235	9.9	210	4.7	81	27.3	
1885002	Sepangaya	2171	7.3	1058	7.8	794	5.8	885	8.4	492	11.0	1560	7.2	141	5.9	466	10.5	4	1.3	
1885003	Segama	2839	14.74	9.7	1365	10.1	1279	9.4	1197	11.3	363	8.1	2261	10.3	178	7.3	384	8.6	16	5.4
1885004	Tabanac	495	2.52	1.7	243	1.8	195	1.4	184	1.7	116	2.6	468	2.2	11	0.5	15	0.3	1	0.3
1885005	Sakar	3382	18.05	11.9	1577	11.6	1203	8.8	1472	13.9	107	15.8	2132	9.9	253	10.7	976	22.0	21	7.1
1885006	Bandar Lahad Datu	2711	14.01	9.3	1310	9.7	1065	7.8	1104	10.4	542	12.1	1705	7.9	166	7.0	786	17.7	54	18.2
1885007	Lapangan Terbang	3569	20.62	13.6	1507	11.1	1898	13.9	1142	10.8	529	11.8	2994	13.9	212	8.9	311	7.0	52	17.5
1885008	Singghamata	2230	11.83	7.8	1047	7.7	752	5.5	1009	9.5	469	10.5	1957	9.1	65	2.7	202	4.5	6	2.0
1885009	Parigi Baru	2321	10.86	7.2	1235	9.1	1378	10.1	721	6.8	227	5.0	1623	7.5	229	9.6	450	10.1	19	6.4
1885010	Taman Fajar	1640	857	5.7	783	5.8	820	6.0	593	5.6	227	5.1	1319	6.1	280	11.8	29	0.7	12	4.0
1885011	Silam	1877	911	6.0	966	7.1	972	7.1	620	5.9	285	6.4	1187	5.5	78	3.3	596	13.4	16	5.4
1885012	Jalan Segama	28703	15143	52.8	13560	47.2	13664	47.6	10571	36.8	4468	15.6	21589	75.2	2375	8.3	4442	15.5	297	1.0
DUIN N.51 KUNAK																				
KOD	PDM	JANTINA		WANITA		BELIA		DEWASA		TUA		BI		BBI		CINA		LAIN		
		JUMLAH	%	JUMLAH	%	JUMLAH	%	JUMLAH	%	JUMLAH	%	JUMLAH	%	JUMLAH	%	JUMLAH	%	JUMLAH	%	
		1596	11.6	743	10.4	715	10.2	584	11.1	297	13.3	1427	10.7	115	15.8	49	11.4	5	6.0	
1885101	Mostryng	1943	971	13.2	972	13.6	929	13.2	695	13.2	319	14.2	1677	12.6	233	32.0	19	4.4	14	16.9
1885102	Parigi	1354	685	9.3	669	9.3	262	3.7	738	14.0	354	15.8	1184	8.9	62	5.0	103	24.0	5	6.0
1885103	Kampung Kunak	1287	643	8.7	644	9.0	444	6.3	539	10.2	304	13.6	1219	9.2	43	5.9	18	4.2	7	8.4
1885104	Giram	1983	100.2	13.6	981	13.7	755	10.8	711	13.5	23.1	1859	14.0	39	5.4	78	18.2	7	8.4	
1885105	Pengkalian Kunak	1960	967	13.2	993	13.9	1142	16.3	700	13.3	118	5.3	1812	13.6	67	9.2	73	17.0	8	9.6
1885106	Kunak Jaya	974	480	6.5	494	6.9	550	7.9	317	6.0	107	4.8	932	7.0	29	4.0	9	2.1	4	4.8
1885107	Parigi	3419	1750	23.8	1669	23.3	2007	31.4	994	18.8	225	10.0	3166	23.8	140	19.2	80	18.6	33	39.8
1885108	Pekan Kunak	14516	7351	50.6	7165	49.4	6997	48.2	5278	36.4	2241	15.4	13276	91.5	728	5.0	429	3.0	83	0.6
<b>JUMLAH</b>		<b>14516</b>	<b>7351</b>	<b>50.6</b>	<b>7165</b>	<b>49.4</b>	<b>6997</b>	<b>48.2</b>	<b>5278</b>	<b>36.4</b>	<b>2241</b>	<b>15.4</b>	<b>13276</b>	<b>91.5</b>	<b>728</b>	<b>5.0</b>	<b>429</b>	<b>3.0</b>	<b>83</b>	<b>0.6</b>

Sumber: Ubah suai daripada SPR (2018a) dan UMNO (2018)



Dari segi sejarah pilihan raya, jumlah pemilih berdaftar antara 2004 hingga 2018 telah meningkat sebanyak 20,600 orang, iaitu peningkatan 33.84 peratus dengan purata pertumbuhan sebanyak 6,800 bagi setiap pilihan raya. Pertambahan pengundi pada PRU-13 dan PRU-14 amat memberangsangkan hasil usaha pihak kerajaan dan pembangkang. Rentetannya, berlaku tanda-tanda tsunami perubahan pada PRU-12 yang cuba menumpukan galakan mendaftar dalam kalangan anak muda. Usaha ini diselaraskan dengan galakan untuk turun mengundi, iaitu purata peratus mengundi agak tinggi pada PRU-13 dan PRU-14 berbanding PRU-11 dan PRU-12. Jumlah peratus turun mengundi sekitar 74.69 peratus adalah agak baik bagi kawasan parlimen yang luas. DUN Kunak merupakan kawasan yang mempunyai peratus turun mengundi yang tinggi jika dibandingkan dengan kawasan lain di Parlimen Silam, manakala DUN Lahad Datu senantiasia menunjukkan jumlah undi rosak dan protes (tidak dikembalikan) yang tinggi (Jadual 2). Hal ini berpunca daripada pengaruh bandar yang mewujudkan pemilih yang agak kritikal disebabkan capaian maklumat yang tinggi dan taraf penghidupan yang agak stabil.

**Jadual 2** Maklumat pemilih berdaftar dan pengundian

MAKLUMAT UNDIAN	PRU-11				PRU-12			
	N.49 TUNGKU	N.50 LAHAD DATU	N.51 KUNAK	P.188 SILAM	N.49 TUNGKU	N.50 LAHAD DATU	N.51 KUNAK	P.188 SILAM
PEMILH BERDAFTAR	11,327	19,437	9,589	40,362	12,246	21,548	9,694	43,488
JUMLAH KERTAS UNDI	6,866	11,248	6,027	24,141	7,712	13,448	6,276	27,557
JUMLAH UNDIAN	6,623	10,576	5,800	23,995	7,438	13,010	6,210	27,419
ROSAK	212	542	222	1517	273	438	225	989
TIDAK KEMBALI	31	130	5	146	1	10	0	138
PERATUS PENGUNDIAN	60.62	57.87	62.85	59.81	62.98	62.41	64.74	63.37

MAKLUMAT UNDIAN	PRU-13				PRU-14			
	N.49 TUNGKU	N.50 LAHAD DATU	N.51 KUNAK	P.188 SILAM	N.49 TUNGKU	N.50 LAHAD DATU	N.51 KUNAK	P.188 SILAM
PEMILH BERDAFTAR	14,626	25,232	11,804	51,662	17,795	28,703	14,516	61,014
JUMLAH KERTAS UNDI	11,312	19,219	9,132	39,663	12,976	20,834	10,413	44,294
JUMLAH UNDIAN	12,619	18,736	8,811	38,529	12,619	20,339	10,161	43,040
ROSAK	287	451	295	1077	352	432	223	1079
TIDAK KEMBALI	7	32	26	57	5	63	29	175
PERATUS PENGUNDIAN	77.34	76.17	77.36	76.77	72.92	72.58	71.73	72.60

*Sumber* SPR (2004a, 2018b)

## **Pola dan Trend Pengundian**

Pola pengundian di Parlimen Silam boleh dibahagikan kepada dua bahagian utama. Pertama, penulis akan menyentuh tentang hegemoni dan penguasaan BN ke atas parlimen ini dan kedua, melihat kemunculan beberapa parti non-BN dan akhirnya membawa kepada kejatuhan BN.

## **Barisan Nasional dan Hegemoni ke atas Silam**

Di Sabah, semangat BN telah wujud pada zaman perikatan tetapi cengkamannya dilihat semakin kukuh apabila UMNO mula bertapak secara rasmi semasa pilihan raya kecil (PRK) Usukan pada 12 Mei 1991 (Sabihan, 2008). Hal ini adalah rentetan daripada usaha Parti Bersatu Sabah (PBS) yang cuba merenggangkan diri dengan kerajaan persekutuan yang dipimpin oleh UMNO. Kemenangan kecil yang dicapai oleh UMNO dalam PRK ini membuka jalan untuk BN melebarkan sayap keseluruhan negeri melalui penglibatan sepenuhnya semasa pilihan raya negeri (PRN) 1994. Apatah lagi semasa 1994, Sabah mengadakan PRN berasingan dengan PRU. Pada PRN 1994, PBS mampu mengekalkan kuasa dengan majoriti kecil namun hanya mampu bertahan selama kurang daripada tiga minggu apabila seramai enam ahli dewan undangan negerinya (ADUN) bertindak keluar parti dan menyertai gabungan BN yang dianggotai oleh UMNO, Angkatan Keadilan Rakyat (AKAR), Parti Maju Sabah (SAPP) dan Parti Liberal Demokratik (LDP). Akibatnya, pada 17 Mac 1994, presiden PBS Datuk Pairin Kitingan secara rasminya terpaksa akur dan memberikan laluan kepada BN untuk menubuhkan kerajaan negeri yang baharu. Bermula daripada tarikh ini, BN melalui UMNO semakin mendapat tempat di Sabah bagi mengukuhkan cengkaman kuasa dan hegemoni terhadap rakyat dan negeri melalui politik pembangunan dan permuafakatan.

Dalam konteks perkembangan politik di Malaysia, dominasi hegemoni BN terhadap masyarakat amnya sememangnya tidak dapat dinafikan. Berdasarkan kepada kamus hubungan antarabangsa susunan Evans dan Newnham (1998), hegemoni merujuk kepada suatu kuasa seperti negara ataupun golongan kelas pemerintah yang amat berpengaruh dalam mengawal segala tindak-tanduk negara-negara lain ataupun masyarakat dalam sesebuah negara. Seperti di Semenanjung Malaysia, hegemoni BN di Sabah terlihat dengan kemenangan

bergaya pada setiap pilihan raya sejak merdeka. Cuma sedikit terganggu pada era 1990–1994, apabila PBS berada di luar dari keanggotaan BN (Asmady & Suzalie, 2014). Namun setelah itu, hegemoni BN dapat dikukuhkan seperti yang ditunjukkan melalui siri kemenangannya dalam pilihan raya di peringkat negeri mahupun persekutuan. Bermula PRN 1999, BN telah mula mengukuhkan kedudukan apabila memenangi 31 dari 48 kerusi yang dipertandingkan. Jumlah ini merupakan satu peningkatan yang baik berbanding PRN 1994 yang hanya mampu memenangi 23 kerusi sahaja. Kesungguhan BN untuk bertapak di Sabah melalui UMNO berhasil melalui kemenangan sangat besar pada PRN 2004/PRU-11 selepas berlaku perempadanan semula kawasan pilihan raya. Kemenangan ini diteruskan pada 2008 apabila mengekalkan jumlah kerusi yang dimenangi pada PRU-12, iaitu sebanyak 59 daripada 60 kerusi DUN (Wikipedia, 2018). Walaupun berlaku tsunami politik di peringkat persekutuan pada tahun 2008 apabila BN kehilangan majoriti dua pertiga dengan undi popular hanya sekitar 50.6 peratus (Asmady & Suzalie, 2014), BN Sabah masih gah di persada politik apabila menyumbangkan sebanyak 24 kerusi pada 2008. Di saat BN hampir tumbang pada tahun 2013, Sabah masih mampu memenangi 48 daripada 60 kerusi DUN dan menjadi antara penyumbang kerusi yang besar sebanyak 22 untuk menyelamatkan BN di parlimen bagi meneruskan legasi kekuasaannya. Keadaan ini menyebabkan Sabah menerima jolokan nama sebagai ‘simpanan tetap’ BN.

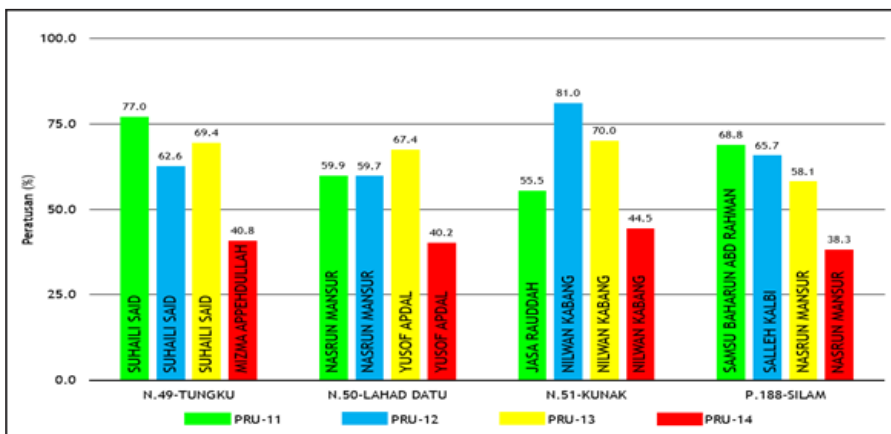
Penguasaan BN di parlimen P.118 Silam termasuk DUN yang dimilikinya juga seiring dengan apa yang berlaku di peringkat negeri dan persekutuan. Peratus undi yang diperolehi di peringkat DUN antara PRU-11 hingga PRU-13 ialah 55.5 hingga 80.0 peratus. N.49 Tungku dan N.51 Kunak menunjukkan penguasaan BN yang tinggi dengan purata sokongan menghampiri 70.0 peratus. Jika dianalisis mengikut urutan pilihan raya, jumlah undi yang diperolehi mengikut DUN menunjukkan pola turun naik. Bagi N.49 Tungku dan N.50 Lahad Datu, polanya hampir sama iaitu berlaku penyusutan peratus undi antara PRU-11 dan PRU-12 tetapi meningkat pada PRU-13. Berbeza dengan N.51 Kunak, peratus sokongan meningkat antara PRU-11 dan PRU-12 tetapi menyusut pada PRU-13. Bagi parlimen pula, peratus undi yang diperolehi BN antara 58.1 hingga 68.8 peratus dengan purata sekitar 64.2 peratus (Rajah 3). Didapati berlaku penyusutan peratus undi yang konsisten bagi setiap pilihan raya. Apa pun pola dan trend yang ditunjukkan,

realitinya BN telah berjaya mengekalkan penguasaan di semua peringkat, sama ada di peringkat parlimen dan DUN tanpa lompang dan hampir semua daerah mengundi dan lokaliti bagi setiap PRN dan PRU. Hal ini digambarkan melalui paparan peta dalam Rajah 4 yang menunjukkan penguasaan BN masih melebihi 50.0 peratus di kebanyakan DM sebelum PRU-14 diadakan.

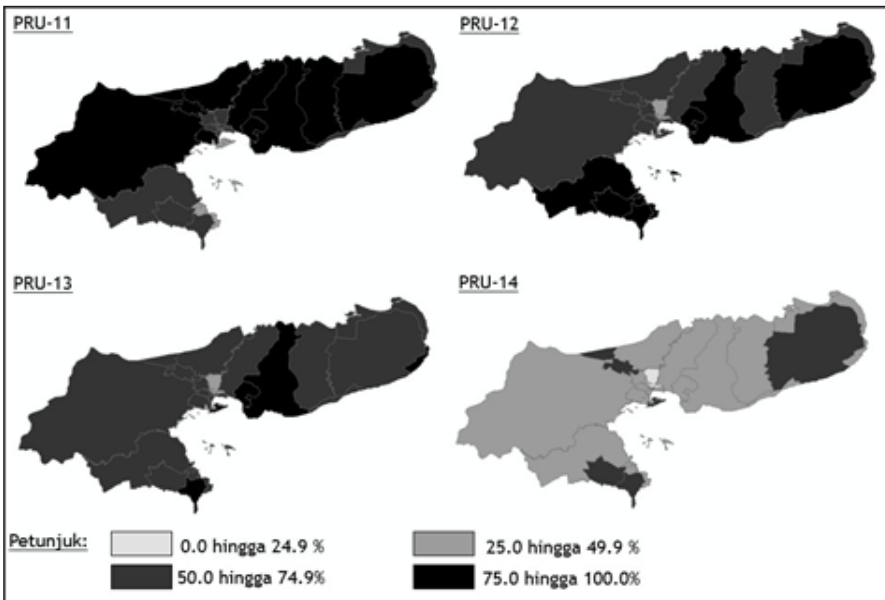
Pengekalan penguasaan dan hegemoni BN di Parlimen Silam ini banyak bergantung kepada faktor yang saling berkait sama ada faktor nasional, negeri, parlimen mahupun DUN. Berpandukan kepada trend yang ditunjukkan dalam Rajah 3, calon dikenal pasti antara faktor yang berupaya memastikan kemenangan BN. Apa yang diperhatikan ialah peratus undi BN dilihat meningkat apabila calon yang dipilih daripada muka-muka baharu tetapi berlaku kemerosotan setelah dikekalkan menjadi calon pada pilihan raya seterusnya. Hal ini jelas di tunjukkan bagi semua DUN. Di N.49 Tungku, Datuk Mohd. Suhaili Said mendapat peratus undi yang memberangsangkan pada PRU-11 apabila kali pertama menjadi calon. Begitu juga Datuk Yusuf Apdal telah berjaya meningkat peratus undian daripada 59.7 peratus kepada 67.4 peratus apabila menggantikan Datuk Mohammad Nasrun Mansur pada PRU-13 di N.50 Lahad Datu. Begitu juga yang berlaku di N.51 Kunak, apabila Datuk Nilwan Kabang menggantikan Datuk Jasa Rauddah pada PRU-12, prestasi BN amat membanggakan dengan peningkatan peratus sokongan sebanyak 25.5 peratus, iaitu daripada 55.5 peratus pada PRU-11 kepada 81.0 peratus pada PRU-12 (Rajah 3).

Kestabilan politik juga merupakan faktor amat penting penerusan hegemoni BN. Kestabilan ini dapat dicapai apabila parti komponen yang diwakili oleh majoriti masyarakat Kadazandusun, Murut dan Rungus (KDMR) yang terdiri daripada Parti Bersatu Sabah (PBS), United Progressive People of Kinabalu Organisation (UPKO) dan Parti Bersatu Rakyat Sabah (PBRS) telah bersetuju bersama-sama berganding bahu untuk kepentingan pembangunan Sabah. Begitu juga dengan parti kaum Cina seperti Malaysian Chinese Association (MCA) dan LDP. Persefahaman ini telah menjadi motivasi dan katalis untuk Tan Sri Musa Aman membangunkan ekonomi Sabah selepas memegang jawatan sebagai ketua menteri pada 2003. Kejayaan ini ditunjukkan apabila rizab kewangan negeri Sabah telah meningkat kepada RM3.2 bilion berbanding RM180 juta pada zaman Tan Sri Chong Kah Kiat menjadi ketua

menteri pada 2003. Pengurusan kewangan yang baik ini menyebabkan Sabah diiktiraf sebagai sebuah negeri yang mempunyai keupayaan kewangan bertaraf ‘AAA’ (Triple-A) oleh Audit Negara (*Sayang Sabah*, 2017: 1 Ogos). Ditambah lagi perhatian yang lebih serius telah diberikan oleh Kerajaan Persekutuan kepada Sabah terutamanya dari segi pengagihan sumber kewangan. Peruntukan kewangan dari Kerajaan Persekutuan telah meningkat saban tahun. Sebagai contoh dalam Rancangan Malaysia Kesembilan (2006–2010), sejumlah RM15.65 bilion diperuntukkan kepada negeri Sabah, selain RM1.25 bilion di bawah Inisiatif Pembiayaan Swasta (PFI) (Asmady & Suzalie, 2014). Simpanan rizab yang banyak serta peruntukan daripada kerajaan persekutuan ini membolehkan agihan peruntukan dapat disalurkan di parlimen Silam. Hal ini dapat ditunjukkan melalui projek-projek yang dilaksanakan, sehinggakan ia dapat dirasai oleh rakyat bawahan. Sebagai contoh di N.49 Tungku dan N.50 Lahad Datu, antara tahun 2009 hingga 2014 sektor perumahan telah berkembang sebanyak 34.39 peratus, sektor komersial sebanyak 43.36 peratus dan pengilangan dan industri sebanyak 20.0 peratus (Mohd Fawzi, 2017). Perkembangan ini telah membuka banyak peluang pekerjaan yang dapat dinikmati oleh penduduk sekitar. Di samping itu, program pembasmian kemiskinan melalui projek rumpai laut di Pangi, Kunak dan Kampung Nala, Lahad Datu, ternakan ikan dalam sangkar di Kampung Teruakan dan ikan baulu di Kampung Nala merupakan antara projek yang telah meningkatkan taraf hidup masyarakat luar bandar.



**Rajah 3** Pola dan trend penguasaan BN di Parlimen Silam  
*Sumber* Ubah suai daripada SPR (2004b, 2008, 2013, 2018c)



**Rajah 4** Penguasaan BN di Parlimen Silam mengikut PRU

*Sumber* Ubah suai daripada SPR (2004b, 2008, 2013, 2018c)

Selain itu, penguasaan media elektronik dan agensi-agensi awam oleh kerajaan telah berjaya digunakan oleh BN untuk menerang dan menyebarkan propaganda atas nama kerajaan. Isu-isu berkaitan politik pembangunan berjaya 'dihadamkan' kepada masyarakat menyebabkan masyarakat menerima tanpa banyak soal. Kecerdikan BN menjadikan Datuk Seri Najib Tun Razak sebagai perdana menteri (PM) ke-6 menggantikan Tun Ahmad Abdullah selepas tsunami politik pada tahun 2008 menyebabkan peratus sokongan di Parlimen Silam telah meningkat. Keadaan ini ditunjukkan menerusi peningkatan peratus undi di N.49 Tungku dan N.50 Lahad Datu serta mendapat 70.0 peratus undi di N.51 Kunak. Kerajaan yang dipimpin oleh Datuk Seri Najib Tun Abdul Razak telah berjaya memulihkan sebentar persepsi terhadap BN di Sabah. Pemulihan ini dilakukan dengan menggerakkan proses Transformasi Kerajaan dalam usaha meningkatkan prestasi perkhidmatan awam, meningkatkan kecekapan pengurusan dan menjadikan kerajaan lebih telus. Melalui transformasi ini, banyak pembaharuan yang dilakukan oleh kerajaan di bawah jenama 1 Malaysia seperti pemberian BRIM, KRIM, SL1M, baucar buku, bantuan persekolahan, subsidi dan bantuan-bantuan lain yang telah

dirasai kenikmatannya oleh ramai rakyat di semua peringkat. Antara program yang berjaya memujuk pengundi Silam ialah BRIM, KRIM dan Program Perumahan Rakyat Termiskin (PPRT). Program-program pembangunan dan bantuan ini telah berjaya mengekalkan prestasi sokongan dan melonjak semasa PRU-13. Perkara ini ditunjukkan menerusi peningkatan sokongan di N.49 Tungku dan N.50 Lahad Datu pada PRU-13, iaitu masing-masing sebanyak 6.8 peratus dan 7.6 peratus berbanding pilihan raya sebelumnya.

Di samping itu, kejayaan program-program luar bandar melalui KEMAS dan JKKK yang senantiasa mendampingi rakyat sebagai mata telinga BN amat dirasai oleh rakyat. Begitu juga Program K-10 anjuran wanita BN dengan memberi fokus kepada menjaga sepuluh orang, kemudian diganti dengan Program Jalinan Rakyat (JR) telah banyak membantu mengekalkan sokongan kepada BN. Program ini bagi memantapkan jaringan dengan masyarakat setempat di setiap kawasan parlimen, terutama dengan kumpulan sasar iaitu NGO, suri rumah, profesional atau mana-mana individu dan lain-lain badan yang berpengaruh bagi memudahkan aktiviti kemasyarakatan dilaksanakan berterusan. Melalui program ini, BN mampu untuk menjuarai isu-isu wanita, keluarga dan masyarakat dengan memberi khidmat nasihat dan bertindak membantu menyelesaikannya. Keberjayaan program ini dilihat dengan kehadiran ejen-ejen BN semasa berlaku kelahiran, kematian, perkahwinan, kebakaran dan musibah-musibah yang berlaku. Bagi merealisasikan program ini, sebagai contohnya Saleha Abd Wahid yang merupakan Ketua Wanita UMNO Silam melancarkan Program Salam Sayang untuk mendekati hati rakyat. Misi ini diteruskan oleh Mizma Apehdullah yang menggantikan Saleha melalui Program Sayang Sabah bagi menjejaki dan menghulurkan bantuan kepada golongan yang memerlukan di peringkat akar umbi.

‘Gula-gula’ akhir yang menjadi buah mulut menjelang pilihan raya merupakan senjata ampuh bagi BN untuk mengekalkan kuasa. Walaupun ‘gula-gula’ akhir ini sukar dibuktikan secara empiris tetapi kenyataan Presiden Warisan, Datuk Seri Shafie Apdal yang juga mantan Naib Presiden UMNO yang “mengingatkan pengundi di Sabah bahawa RM500 atau lebih tidak akan jadikan mereka jutawan” (*Malaysiakini*, 2018) sudah cukup membenarkan wujudnya wang pemujuk pada saat akhir. Kebiasaannya, BN memberikan jumlah yang tinggi berbanding parti-parti non-BN. Terkadang ada parti-parti

non-BN yang tidak mampu untuk mengikut jejak BN. Situasi ini secara langsung telah memberi kelebihan yang besar kepada BN kerana sifat Melayu dan manusia ketimuran yang suka mengenang budi kepada sesiapa yang berjasa kepada mereka. Selain itu, kegagalan pihak lawan memanipulasikan isu di peringkat parlimen juga menyebabkan BN terus kekal memerintah. Sebagai contoh, isu pendatang asing yang dimainkan oleh pembangkang seperti DAP dan PKR di peringkat negeri yang hanya mendapat sambutan dalam kalangan penduduk non-Muslim dan KDM. Hal ini demikian kerana calon PKR Silam pada PRU-12, iaitu Dr. Hasbullah melihat isu PTI bukanlah isu yang besar (Wan Shawaluddin & Md Saffie, 2008). Dr. Hasbullah Imam Ohang @ Mohd Taha cukup berhati-hati dengan isu ini kerana ramai pengundi yang berdaftar di parlimen Silam mempunyai hubungan kekeluargaan dengan negara asal golongan PTI. Firasat ini selari dengan apa yang difikirkan oleh jentera BN yang juga berjaya menutup isu.

### **Parti Non-BN dan Kejatuhan Hegemoni BN**

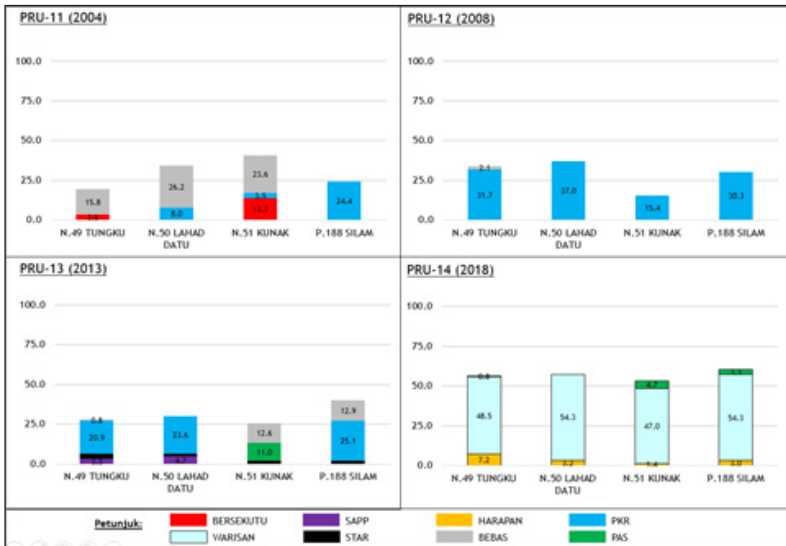
Silam merupakan kawasan parlimen yang meriah setiap kali pilihan raya menjelma. Hal ini disebabkan BN sebagai pemegang hegemoni tidak pernah menang tanpa ditentang. Antara parti-parti non-BN yang telah menyuburkan demokrasi di kawasan Parlimen Silam ialah Parti Maju Sabah (SAPP), Barisan Rakyat Sabah Bersekutu (Bersekutu), Parti Solidariti Tanah Airku (STAR), Parti Harapan Rakyat Sabah (Harapan), Parti Islam Se-Malaysia (PAS), Parti Keadilan Rakyat (PKR)<sup>1</sup>, Parti Warisan Sabah (Warisan), Parti Kebangsaan Sabah dan beberapa calon bebas. Kemeriahan ini ditambah lagi dengan pertandingan lebih daripada dua penjuru. Jumlah penjuru terbanyak yang pernah dipertandingkan sebanyak enam, iaitu pada PRU-11 di Lahad Datu dan pada PRU-13 di Kunak. Turut memeriahkan pilihan raya ialah terdapat dua parti kelahiran Semenanjung agak berminat bertanding di kawasan ini seperti PKR dan PAS. PKR merupakan satu-satunya parti yang telah menyertai semua pilihan raya bagi menghadapi BN tanpa putus asa. Begitu juga PAS yang dilihat konsisten wujud sejak PRU-13 dan bertanding di peringkat P.188 Silam dan N.51 Kunak. Parti-parti lain dilihat hanya mampu bertahan sepenggal. Parti Bersekutu misalnya, hanya wujud pada PRU-11, STAR dan SAPP hanya wujud pada PRU-13. Dijangkakan Harapan dan Parti Kebangsaan Sabah juga akan mengalami nasib yang sama, iaitu mereka hanya mampu bertahan pada PRU-14.



Walaupun banyak parti non-BN yang cuba mencabar hegemoni BN, hanya PKR dan Warisan dilihat mampu memberi cabaran yang ampuh. Dalam siri pilihan raya yang ada, PKR dilihat mampu memberi persaingan yang agak sengit pada PRU-12 apabila ia mampu meraih undi melebihi 30.0 peratus di semua DUN dan parlimen kecuali N.51 Kunak berbanding pilihan raya yang lain. Jumlah undi yang tinggi ini dapat dikaitkan pertembungan satu lawan satu di semua peringkat. Parti-parti atau individu-individu yang tidak bersetuju dengan BN secara umumnya telah memberi laluan kepada PKR sahaja untuk berhadapan dengan BN. Pada masa ini, kesedaran dalam kalangan anak muda sudah mula berputik untuk melakukan perubahan. Blog telah menjadi salah satu fenomena terbaru yang melanda masyarakat Malaysia termasuk Sabah ketika itu dan ia menjadi wadah untuk anak muda mendapatkan maklumat yang lebih seimbang. Menurut Suhaimie (2008) dalam kajiannya terhadap blog-blog di Malaysia, hanya sekitar 14.5 peratus blog yang pro kepada BN dan 60.0 peratus yang anti-BN. Ramai pemblog yang tidak berpuas hati dengan Kerajaan BN telah meluahkan kekesalan mereka dalam blog masing-masing. Garapan idea-idea dalam blog telah mengundang perbincangan politik dan seterusnya meningkatkan persepsi tidak baik terhadap BN. Proses kebebasan penyebaran maklumat melalui blog menyebabkan capai-capaian maklumat berkaitan salah laku, rasuah, kronisme, nepotisme oleh kerajaan BN mudah diperolehi, termasuklah kelemahan pentadbiran pimpinan Tun Abdullah Ahmad Badawi dan gambar mudah tertidur telah dipermainkan di blog-blog anti-BN. Begitu juga perpecahan yang berlaku dalam UMNO akibat penguasaan Khairy Jamaluddin dalam pengagihan projek-projek kerajaan yang tidak digemari oleh Tun Dr. Mahathir, menyebabkan Tun keluar UMNO. Pengisytiharan keluar ini telah dipersepsi buruk dan telah menggugat sedikit sebanyak sokongan kepada BN. Situasi ini yang telah memberikan kelebihan kepada calon-calon PKR yang bertanding pada PRU-12 ketika itu walaupun tidak dapat memenangi kerusi yang dipertandingkan.

Penguasaan konsesi balak di Sabah oleh Michael Chia yang dikatakan proksi Datuk Musa Aman juga dijadikan isu besar oleh pemblog *Sabahkini*. Dengan moto “membongkar kebenaran, mempertahankan kejujuran”, *Sabahkini* telah menjadi rujukan penting bagi rakyat Sabah untuk dapatkan maklumat. Salah laku Datuk Musa Aman didedahkan sehinggalah kepada isu penahanan Michael Chia di Lapangan Terbang Antarabangsa Hong Kong beberapa minggu sebelum pilihan raya umum ke-12 kerana membawa jutaan dolar Singapura.

Begitu juga dengan isu kad pengenalan palsu dan pendatang tanpa izin yang dikatakan menggugat kedaulatan Sabah telah menimbulkan rasa tidak senang dalam kalangan pengundi bukan Islam dan KDM. Gabungan semua isu yang dibangkitkan, sama ada di peringkat persekutuan mahupun negeri dan DUN yang diviralkan melalui blog-blog tanpa sempadan telah meningkatkan peratus jumlah undi PKR. Namun, perkembangan blog ini masih tidak mampu menggugat hegemoni BN kerana keupayaan BN untuk menjaga keharmonian kaum dan kestabilan ekonomi di Sabah yang nikmatnya turut dirasai di Parlimen Silam. Walaupun pihak non-BN masih tidak mampu merampas mana-mana kerusi sehingga PRU-13, PRU 12 yang dikatakan pemula kepada perubahan politik di Malaysia telah turut merebak ke Sabah termasuk Parlimen Silam. Hal ini jelas kelihatan dengan peratus undi yang tinggi diperoleh oleh PKR di semua kerusi bertanding di Silam. Signal awal telah ditunjukkan secara khusus di P.188 Silam yang menggambarkan wujud penolakan yang jelas terhadap BN dengan penyusutan peratus undi secara berterusan bagi setiap pilihan raya walaupun calon ditukar ganti. Pada PRU-13, BN yang diwakili Datuk Mohammad Nasrun Mansur (58.1 peratus) tidak mampu mengekalkan prestasi calon sebelumnya seperti Datuk Salleh Kalbi (65.7 peratus) pada PRU-12 dan Datuk Samsu Baharun Abd Rahman (68.8 peratus) pada PRU-11 (Rajah 3).



**Rajah 3** Prestasi parti-parti non-BN di Parlimen Silam mengikut PRU  
 Sumber: Ubah suai daripada SPR (2004b, 2008, 2013, 2018c)

Tarikh 9 Mei 2018 merupakan tarikh keramat. Ramalan-ramalan politik yang memihak kepada BN jauh tersasar. Tiada siapa menduga termasuk penganalisis politik hebat sekalipun. Takdir telah menentukan hegemoni dan dominasi UMNO-BN telah terkubur pada PRU-14. Titik hitam ini menjadi realiti yang sukar diterima oleh ahli dan pemimpin UMNO. Parlimen Silam yang dilaporkan mempunyai ahli UMNO teramai di Malaysia terpaksa akur dengan keputusan yang dibuat oleh pengundi. Setelah mendominasi semua peringkat di Parlimen Silam sehingga PRU-13, akhirnya BN yang diwakili UMNO di Silam terpaksa rela paksa melepaskan semua kerusi kepada parti baharu Warisan yang lahir daripada UMNO akibat kekecewaan disebabkan keegoan pimpinan UMNO pusat yang agak liat menerima teguran.

Strategi PH yang membiarkan presiden Warisan Datuk Seri Panglima Haji Mohd. Shafie bin Haji Apdal untuk menentukan hala tuju Sabah berdasarkan semangat Sabah untuk orang Sabah dengan slogan ‘Ubah’ telah berjaya. Walaupun mengalami kesukaran di peringkat awal untuk mendapatkan calon boleh menang di semua DUN dan arlimen di Silam, tetapi strategi meletakkan anak tempatan di N.49 Tungku (Assaffal P. Alian), bekas ketua balai polis Lahad Datu di N.50 Lahad Datu (Dumil Pg Masdal) dan calon wanita muda di N.51 Kunak (Norazlinah Arif) serta bekas ADUN Lahad Datu di P.188 Silam (Mohamaddin Ketapi) mencapai sasaran. Kesemua calon yang diketengahkan telah diisytiharkan menang dan berjaya menyingkirkan nama-nama besar dalam UMNO. Antaranya ialah Datuk Datu Nasrun bin Datu Mansur, yang merupakan Timbalan Menteri Perusahaan Perladangan dan Komoditi merangkap ahli parlimen, Datuk Mohd Yusof Apdal yang merupakan Ketua UMNO Bahagian Silam merangkap ADUN Lahad Datu, Mizma Apehdullah, Ketua Wanita UMNO Silam serta Datuk Nilwan Kabang yang merupakan Pembantu Menteri Pembangunan Luar Bandar Sabah merangkap ADUN Kunak. Rata-rata calon Warisan telah memenangi undi popular sekitar 47.0–54.3 peratus. Mohamaddin Ketapi yang merupakan calon Warisan P.188 Silam memperoleh kemenangan bergaya apabila mendapat majoriti sebanyak 6,401 undi mengalahkan Datuk Datu Nasrun bin Datu Mansur. Dumil Pg Masdal yang bertanding di N.50 Lahad Datu berjaya mengalahkan Ketua Bahagian UMNO Silam dengan majoriti 2,932 undi, manakala Assaffal P. Alian pula telah mengalahkan Ketua Wanita UMNO Silam dengan majoriti 1,001 undi di N.49 Tungku.

Bagi N.51 Kunak, Norazlinah Arif merupakan calon yang bertuah setelah menang tipis kepada bekas Pembantu Menteri Pembangunan Luar Bandar Sabah (SPR, 2018c). Berdasarkan analisis keputusan pilihan raya, Warisan berjaya menumbangkan di hampir keseluruhan saluran kecuali saluran 1 dan 2. Begitu juga dengan daerah mengundi. Di N.49 Tungku, berlaku tsunami apabila Warisan memenangi 7 daripada 11 daerah mengundi dan sebanyak 61.11 peratus saluran menolak BN. Begitu juga di N.50 Lahad Datu, iaitu sebanyak 77.35 saluran menolak BN dan wujud penolakan total di 6 daripada 12 daerah mengundi dan 3 daerah mengundi lagi hanya menang di saluran 1. Di Kunak, walaupun hanya mampu memenangi 1 daripada 8 daerah mengundi, Warisan mampu meraih kemenangan sebanyak 56.67 peratus saluran.

Seperti juga dengan faktor pengekalan hegemoni BN, kemenangan Warisan dengan penampilan sulung pada PRU-14 disebabkan oleh gabungan faktor nasional, negeri dan kawasan. Banyak isu yang tidak mampu dihadapi sehingga menimbulkan kerisauan yang tinggi dalam kalangan rakyat. Dalam konteks lokal di Lahad Datu dan Tungku, terdapat beberapa isu yang tidak disenangi oleh penduduk. Antaranya isu status tanah penempatan dan ancaman perobohan setinggan, masalah pelauh atau Bajau Laut yang berkeliaran di merata bandar, isu keselamatan dan penculikan di perairan bersempadanan dengan Filipina (Nordin, 2012; Ramli & Mohd Zambri, 2015; Ramli & Eko Prayitno, 2015; Ramli & Zainus Sagi, 2017 dan Ramli *et al.*, 2017), isu kemudahan awam dan infrastruktur pendidikan yang usang dan tidak mencukupi, tertekan dengan penguatkuasaan cukai barang dan perkhidmatan (GST), kenaikan harga petrol dan harga barang, peluang pekerjaan yang mengecil dan isu dokumentasi (MPN, 2017). Namun, terdapat isu yang menjadi barah dan menjadi liabiliti kepada UMNO bahagian dan cawangan kerana ia telah disensasikan di alam maya dan jelajah ceramah di peringkat nasional termasuk negeri. Isu GST dan harga mingguan petrol yang banyak kali naik berbanding turun mengakibatkan harga barangan harian turut sama meningkat. Keadaan ini telah menjadi bebanan kepada rakyat. Bebanan ini ditambah lagi dengan kesukaran mencari peluang pekerjaan apabila banyak jawatan sektor awam mula dibekukan. Isu-isu ini amat dekat dengan rakyat bawahan. Apa pun penjelasan yang telah diberikan oleh media hingga kepada agensi-agensi BN seperti Jawatan Kuasa Kemajuan dan keselamatan

Kampung (JKKK), RELA, KEMAS termasuk menteri bertanggungjawab, ia tidak mampu menenangkan masyarakat yang terjejas. Pelaksanaan GST telah menimbulkan kemarahan rakyat. Dalam survei bersemuka dengan JKKK Parlimen Silam, rata-rata mereka merasakan GST adalah “mayat hidup yang sedang diusung oleh BN”. Mereka mengatakan rata-rata rakyat kecewa dan marah termasuk penyokong tegar BN. Emosi rakyat dari bandar hingga desa yang terbeban dengan kos sara hidup akibat pelaksanaan cukai barang dan perkhidmatan (GST) turut terganggu kerana walaupun terdapat BRIM yang diberikan sebanyak tiga kali setahun sebagai ‘ubat penenang’, tetapi kenikmatannya dirasakan bermusim sedangkan derita yang dialami angkara GST dirasakan secara harian. Isu-isu yang membekas ini bijak digunakan oleh pasukan yang bersama Warisan, sama ada di peringkat nasional mahupun negeri. Warisan dengan restu PH bijak mengambil kesempatan ini. Atas gangguan emosi dan kemarahan rakyat, Warisan berjanji semasa kempen PRU-14 iaitu jika mendapat sokongan daripada rakyat, maka mereka akan menghapuskan cukai tersebut. Rakyat merasakan Warisan merupakan penyelamat daripada kesengsaraan ekonomi yang dihadapi walaupun pada masa itu ia muncul hanya sekadar janji. Lantaran itu, sebahagian besar pengundi lama telah membulatkan ketetapan lebih awal untuk diterjemahkan di kotak undi.

Serangan berulang kali ke atas syarikat pelaburan strategik negara, 1MDB dengan mengaitkan isu kemasukan duit RM2.5 juta dalam ‘akaun peribadi’, dilihat telah mengundang perhatian pengundi terutama atas pagar dan golongan terpelajar. Isu ini telah merencatkan UMNO dengan pemecatan pemimpin kanan, Tan Sri Muhyiddin Yassin dan Datuk Seri Mohd. Shafie Apdal. UMNO yang menjadi tunjang BN telah berpecah. Nama Datuk Seri Najib yang terpalit isu penggunaan wang negara dalam isu pelaburan 1MDB sehingga kerajaan berhutang menjadi liabiliti BN. Politik persepsi digunakan untuk merisaukan rakyat dengan menggambarkan hutang 1MDB boleh mengakibatkan Malaysia bankrap. Isu-isu ini diburukkan lagi dengan dakwaan perbelanjaan boros dan mewah di luar negara. Isu ini juga bijak dimanipulasikan oleh Warisan dengan menggunakan poster dan video pendek yang mudah mempengaruhi rakyat.

Media alternatif yang mudah dicapai oleh rakyat dikuasai oleh ejen-ejen Warisan. Warisan sedar bahawa PRU-13 adalah pilihan raya anak muda dan anak muda amat dekat dengan media alternatif. Tambahan pula, 48.1 peratus daripada pengundi parlimen Silam terdiri daripada anak muda. Oleh itu, siaran langsung ceramah-ceramah melalui Facebook (FB) dengan menunjukkan sambutan luar biasa terhadap jelajah PH di mana-mana negeri senantiasa di muat naik di FB. Kehadiran ribuan pendengar dalam setiap jelajah ceramah di sepanjang kempen di negeri-negeri bahagian pantai barat Semenanjung hingga Johor telah mengubah persepsi sebahagian besar pengundi di Silam. Walaupun jauh, rakyat Silam khususnya anak-anak muda dapat mengikuti menerusi Facebook Live. Jumlah jutaan penonton yang mengikuti ceramah secara langsung menerusi Facebook Live pula tidak disangka menjadi realiti sehingga ramai anak muda menterjemahkan ke kertas undi dengan memenangkan semua calon Warisan di hampir semua daerah mengundi. Berdasarkan kepada jumlah pengundi baharu (kebiasaannya adalah pengundi muda) yang berdaftar pada data pemilih SPR 2018, N.49 Tungku menerima seramai 915 orang pengundi baharu, N.50 Lahad Datu seramai 1,041 orang dan N.51 Kunak seramai 1,213 orang. Berdasarkan analisis keputusan PRU-14, pengundi baharu ini telah memenangkan Parti Warisan di Tungku dan Lahad Datu termasuk Parlimen Silam. Majoriti yang dicatatkan oleh Warisan di Tungku sebanyak 1,001 undi berbanding 915 pengundi baharu. Begitu juga di Lahad Datu, jumlah majoriti yang diperolehi sebanyak 2,932 undi, iaitu lebih dua kali ganda dari jumlah pengundi baharu. Di Kunak, pengundi baharu dilihat sebagai penyumbang kepada kemenangan Warisan dengan majoriti sebanyak 268 undi. Walaupun kecil, tetapi pengundi muda dilihat berpihak kepada Warisan apabila keseluruhan saluran 3 dan 4 dimenangi oleh Norazlina Arif.

Di samping itu, faktor Bajau-Suluk juga dilihat sebagai penyumbang kepada kemenangan Warisan. Berdasarkan culaan yang dilakukan oleh jentera BN (UMNO, 2018), jumlah pengundi Bajau-Suluk di Parlimen Silam sekitar 21.7 peratus dan jumlah ini dilihat agak besar dengan bantuan suku-suku anti-BN seperti Cina (10.6 peratus) dan sebahagian suku yang lain. Selepas pemecatan Datu Seri Shafie Apdal (DSSA) daripada UMNO, slogan bajau '*Ununganta DSSA*' telah dilaungkan melalui poster-poster yang dilekat pada kereta. Slogan keramat yang memberi maksud "berjuang bersama DSSA

sama ada dalam keadaan susah atau senang” telah tersemat pada kebanyakan masyarakat Bajau-Suluk. Ia telah berjaya membentuk sokongan dan solidariti yang utuh kepada DSSA yang merupakan anak jati kelahiran Semporna yang terkenal dengan suku Bajau. Natijahnya, moto ini bukan hanya tinggal sebagai slogan tetapi dibuktikan semasa hari pengundian. Hal ini dibuktikan dengan kekalahan calon BN di daerah mengundi yang didominasi oleh kedua-dua suku ini. Di pusat daerah mengundi (PDM) Kunak Jaya dan Pangi di N.51 Kunak, semua saluran mengalami kekalahan. Begitu juga PDM Tungku, Tanjung Labian dan Tambisan di N.49 Tungku juga menunjukkan pola yang sama (SPR, 2018c).

Faktor-faktor lain yang turut dilihat sebagai penyumbang kemenangan Warisan seperti keberanian angkatan tentera, sabotaj oleh ahli yang berwajah dua dan ‘gula-gula’ pilihan raya yang tidak sampai ke sasaran. Anggota tentera merupakan pemilih berdaftar yang telah melakukan pengundian awal pada 5 Mei 2018. Buat julung kalinya, anggota tentera yang bertugas di Parlimen Silam melakukan undi yang berbeza dengan arus kehendak BN seperti kekal dilakukan oleh pasukan Polis. Di N.50 Lahad Datu, BN mengalami kekalahan sebanyak 30 undi di saluran Batalion 17 Pasukan Gerakan Am Lahad Datu. Begitu juga di N.49 Tungku, Markas ke-13 Briged (ESSCOM) Kem Cenderawasih Lahad Datu telah mengurniakan kemenangan kepada Warisan dengan kelebihan 39 undi. Selain itu, perbuatan sabotaj ahli-ahli Parti UMNO yang ‘bermuka dua’. Ramai pengundi termasuk JKKK yang ditemui semasa survei di lapangan berpakaian BN tetapi berjiwa Warisan. Pola ini ramai ditemui terutamanya di Tungku dan Lahad Datu. Fenomena ini agak sukar dibaca oleh pimpinan tertinggi UMNO yang jarang turun ke lapangan. Sabotaj ini disebabkan oleh faktor suku yang berpegang kepada slogan ‘*Ununganta DSSA*’ dan sebagai tanda protes kepada calon yang diletakkan di kawasan bertanding. Contohnya Mizma Apehdullah yang bukan anak kelahiran Tungku tidak digemari oleh ramai pengundi N.49. Sebagai tanda protes, penyokong mantan ADUN Tungku bertindak tidak membantu kempen BN di Tungku tetapi pergi ke tempat-tempat lain seperti Sipitang untuk membantu anak ketua menteri ketika itu. Hal yang paling tragis ialah ada dalam kalangan mereka berkempen secara senyap bagi pihak Warisan. Satu lagi faktor kemenangan Warisan ialah ‘gula-gula’ akhir BN yang dilihat sebagai senjata makan tuan. BN yang terlalu bergantung kepada ‘gula-gula’

akhirnya disabotaj oleh pemegang-pemegang duit atau ejen-ejen pengagih. Duit yang dijanjikan oleh ejen pengagih sebagai sagu hati pilihan raya tidak sampai ke tangan pengundi. Malahan, terdapat pengundi yang menerima dengan jumlah yang berbeza-beza dengan apa yang dijanjikan. Perkara ini menimbulkan rasa tidak senang, dipermainkan dan seterusnya menimbulkan kemarahan para ahli dan pengundi yang akhirnya tidak mengundi calon BN. Kesemua faktor yang dinyatakan ini saling berkait dan menjadi punca kepada kekalahan BN di Parlimen P.188 Silam.

## **KESIMPULAN**

PRU-14 merupakan sejarah dalam politik negara. Sejak memerintah Sabah pada 1999, BN yang didominasi oleh UMNO akhirnya terpaksa akur dengan pilihan rakyat. Isu-isu nasional banyak mempengaruhi corak pemilihan pengundi Silam berbanding isu-isu lokal. Peningkatan kos sara hidup, kadar pengangguran dalam kalangan anak muda, masalah kleptokrasi dalam kalangan ahli politik dan ledakan media sosial telah menyebabkan mega tsunami luar jangka. Kegagalan BN untuk memanipulasi media telah berjaya digunakan oleh Warisan bersama PH untuk mempersepsikan secara buruk pemimpin BN. Serangan berterusan melalui isu 1MDB yang telah dikaitkan dengan Datuk Seri Najib Tun Razak telah berjaya membunuh karakternya sebagai pemimpin BN. Sehingga BN dilihat buruk dan sukar untuk dipulihkan. Kebangkitan anak-anak muda yang menjadi fokus sejak PRU-12 telah berjaya memobilisasikan PH menyebabkan berlakunya perubahan sikap rakyat yang mengubah keputusan pengundian di Sabah. Situasi ini telah menyebabkan penduduk sudah bertekad bulat untuk berubah walaupun banyak program yang baik diperkenalkan oleh BN. Akhirnya, BN mengalami kekalahan luar jangka di Parlimen Silam dan semua DUN yang dimilikinya. Walaupun BN kalah, hegemoninya kekal cuma 'bertukar kulit.' Warisan merupakan parti yang lahir daripada UMNO. Mereka menubuhkan Parti Warisan bukan disebabkan oleh bencikan UMNO tetapi ingin menyingkirkan pemimpin UMNO yang angkuh. Sebab itulah selepas PRU-14, terdapat usaha untuk menghidupkan semangat BN 2.0 yang diketuai oleh Parti Pribumi Bersatu Malaysia (PPBM). Persoalannya ialah mampukah semangat ini dihidupkan di Silam dalam keadaan BN tersungkur jatuh di parlimen yang didominasi sejak kemasukan UMNO pada tahun 1994.



## PENGHARGAAN

Para penulis ingin mengucapkan ribuan terima kasih kepada pihak UMS melalui geran penyelidikan SDK0038-2018, puan Marja Azlima Omar, rakan-rakan dan penilai makalah ini atas komen yang membina.

## NOTA

<sup>1</sup> PKR merupakan gabungan dua parti politik, iaitu Parti Keadilan Nasional (KeADILan) dan Parti Rakyat Malaysia (PRM). Pada PRU-11, calon-calon PKR bertanding atas tiket parti KeADILan disebabkan oleh masalah kelulusan daripada pendaftar pertubuhan. PKR hanya diluluskan selepas PRU-11 dan secara rasmi bertanding pada PRU-12.

## RUJUKAN

- Asmady Idris & Suzalie Mohamad. (2014). Kelangsungan Dominasi Barisan Nasional di Sabah dalam Pilihan Raya Umum Ke-13. *Kajian Malaysia*, 32 (2): 171–206.
- Evans, G. & J. Newnham. (1998). *The Penguin dictionary of international relations*. London: Penguin Books.
- FMT. (2018). Mengapa BN boleh terus kuasai Sabah selepas PRU-14. Dilayari dari <http://www.freemalaysiatoday.com/category/opinion/2018/03/06/mengapa-bn-boleh-terus-kuasai-sabah-selepas-pru14/>, 6 Mac.
- Malaysiakini*. (2018). On eve of polling, Warisan is upbeat - but warns of fraud. 8 May. Dilayari dari <https://www.malaysiakini.com/news/423695>
- Mohd Fawzi Abdul Kadir. (2017). *Taklimat pembangunan daerah Lahad Datu*. Majlis Daerah Lahad Datu.
- MPN. (2017). *Laporan Tinjauan Masyarakat di Lahad Datu, Sabah*. 28–30 Mac 2017.
- Nordin Sakke. (2012). Persempadanan geografi dalam pengesahan fakta sempadan antarabangsa: Tinjauan ke atas sempadan Sabah-Kaltim-Filipina. Dlm. Arkib Negara (ed.). *Kumpulan kertas-kertas kerja bengkel kajian persempadanan negeri Sabah*. Kuala Lumpur: Arkib Negara Malaysia
- Pejabat Daerah Lahad Datu. (2013). *Profil Daerah*. Dilayari dari <http://ww2.sabah.gov.my/pd/ld/profil-daerah.html>
- Perangkaan Malaysia. (2015). *Buku Tahunan Perangkaan Sabah 2014*. Kota Kinabalu: Jabatan Perangkaan Malaysia, Sabah.
- Ramli Dollah & Eko Prayitno Joko. (2015). Dasar ‘Memakmurkan Jiran’ dan Penglibatan Malaysia dalam Proses Keamanan di Selatan Filipina, *Jebat: Malaysian Journal of History, Politics & Strategic Studies*, 42 (1), 77–112.
- Ramli Dollah & Mohd Zambri Suharani. (2015). Fungsi dan peranan ESSCOM dalam menjamin keselamatan Sabah: Satu perbandingan persepsi antara komuniti ‘Luar’ dan komuniti ESSZONE. *Jurnal Komunikasi Borneo*, 2, 1–28.

- Ramli Dollah & Zainus Sagi Khusyairy Pangkas. (2017). Aktor Bukan Negara dan Keselamatan Nasional di Malaysia: Tentera Diraja Sulu dan Pencerobohan Lahad Datu, 2013. *Akademika*, 87 (3), 17–31.
- Ramli Dollah, Wan Shawaluddin Wan Hassan, Diana Peters & Zaini Othman. (2016). Old Threats, New Approach and National Security in Malaysia: Issues and Challenges in Dealing with cross-border crime in East Coast of Sabah. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 7 (3), 178–186.
- Ramli Dollah, Zaini Othman, Wan Shawaluddin Wan Hassan & Salmie Jemon. (2017). Peranan peristiwa dalam pembentukan Identiti: Peristiwa Tanduo 2013 dan Pembentukan Identiti Masyarakat Suluk (Tausug) di Sabah, *Jurnal Kinabalu*, 23, 21–42.
- Sabihah Osman. (2008). Pembangunan Politik Sabah: Satu Penelusuran Sejarah. *Jurnal Kinabalu*, 14, 1–27.
- Sayang Sabah*. (2017). Pengiktirafan Audit Negara Bukti Sabah Ditadbir Ketua Menteri Terbaik. 1 Ogos 2017. Dilayari dari <https://www.sayangsabah.com/pengiktirafan-audit-negara-bukti-sabah-ditadbir-ketua-menteri-terbaik/>
- SPR. (2004a). *Laporan pilihanraya umum 2004*. Suruhanjaya Pilihanraya Malaysia
- SPR. (2004b). *Helaian mata bahagian pilihanraya negeri: P.188 Silam*. Suruhanjaya Pilihan raya Malaysia. Putrajaya.
- SPR. (2008). *Helaian mata bahagian pilihanraya negeri: P.188 Silam*. Suruhanjaya Pilihan raya Malaysia. Putrajaya.
- SPR. (2013). *Helaian mata bahagian pilihanraya negeri: P.188 Silam*. Suruhanjaya Pilihan raya Malaysia. Putrajaya.
- SPR. (2016a). *Pelan bagi maksud Seksyen 7 Akta Pilihan Raya 1958 menunjukkan sempadan daerah mengundi dalam bahagian pilihanraya negeri N.49 Tungku dalam bahagian pilihan raya persekutuan P.188 Silam, Negeri Sabah*. Kota Kinabalu: Jabatan Tanah dan Ukur, Sabah.
- SPR. (2016b). *Pelan bagi maksud Seksyen 7 Akta Pilihan Raya 1958 menunjukkan sempadan daerah mengundi dalam bahagian pilihanraya negeri N.50 Lahad Datu dalam bahagian pilihan raya persekutuan P.188 Silam, Negeri Sabah*. Kota Kinabalu: Jabatan Tanah dan Ukur, Sabah.
- SPR. (2016c). *Pelan bagi maksud Seksyen 7 Akta Pilihan Raya 1958 menunjukkan sempadan daerah mengundi dalam bahagian pilihanraya negeri N.51 Kunak dalam bahagian pilihan raya persekutuan P.188 Silam*, Kota Kinabalu: Jabatan Tanah dan Ukur, Sabah.
- SPR. (2018a). *Daftar pemilih induk suku 4/2017: P.188 Silam*. Suruhanjaya Pilihan Raya Sabah.
- SPR. (2018b). *Keputusan pilihanraya*. Dilayari dari <http://www.spr.gov.my/ms/keputusan-pilihanraya>.
- SPR. (2018c). *Helaian mata bahagian pilihanraya negeri: P.188 Silam*. Suruhanjaya Pilihan raya Malaysia. Putrajaya.

- Suhaimee Saahar. (2008). Isu-isu Utama Sebelum, Semasa dan Selepas PRU-12: Satu Analisis Kandungan Blog-Blog Politik Malaysia Terpilih. *Jebat*, 35,81–96.
- UMNO. (2018). Profil Pengundi Negeri Sabah: P.188 Silam.
- Utusan Borneo* (2017). Lima faktor tarik pengundi muda. Perubahan trend kembali sokong BN, Kata Salleh. 24 Ogos. Dilayari dari <https://www.pressreader.com/malaysia/utusan-borneo-sabah/20170824/281663960132002>
- Utusan Online*. (2018). Dua punca utama kekalahan BN pada PRU-14. 25 Mei 2018. Dilayari dari <http://www.utusan.com.my/berita/politik/dua-punca-utama-kekalahan-bn-pada-pru-14-1.679549>
- Wan Shawaluddin Wan Hassan & Md Saffie Abd Rahim. (2008). Pendatang Tanpa Izin dan Pilihan Raya Umum Ke-12: Kes Sabah. *Jurnal Kinabalu*, 14, 131–142.
- Wan Shawaluddin Wan Hassan & Ramli Dollah. (2011). *Pendatang dan keselamatan di Sabah*. Kota Kinabalu: Penerbit UMS.
- Wikipedia. (2018). Barisan Nasional. Dilayari dari [https://en.wikipedia.org/wiki/Barisan\\_Nasional](https://en.wikipedia.org/wiki/Barisan_Nasional).
- Zaini Othman, Eko Prayitno Joko, Ramli Dollah, Amrullah Maraining & Kim Jong Eop. (2016). Malaysia's 13th General Election: Sabah-Barisan Nasional Fixed-Deposit State? *Southeast Asia Review*, 26 (3), 91–118.

